

РОЗДІЛ 5. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Бушанський В.В.

Рефлексивна структура ідентичності

УДК 316.28

Бушанський В.В.,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

У статті досліджується феномен становлення соціальної ідентичності. Пропонується модель рефлексивної структури процесу самоідентифікації. Показано, що запропонована модель є придатною для аналізу ідеологічних уявлень.

Ключові слова: ідентичність, Его, рефлексія, ідеологія.

В статье исследуется феномен становления социальной идентичности. Предлагается модель рефлексивной структуры процесса самоидентификации. Показано,

что предложенная модель может быть использована для анализа идеологических представлений.

Ключевые слова: идентичность, эго, рефлексия, идеология.

The article examines the phenomenon of formation of social identity. The model of reflexive structure of the process of self-identification. It is shown that the proposed model can be used to analyze the ideological views.

Key words: identity, ego, reflection, ideology.

Завдяки впливу постструктуралізму до політологічного словника ввійшло поняття «ідентичність». Зазначене поняття відображає, по-перше, **культурно визначений конструкт** – образне представлення соціального статусу групи й особистості, яка приналежна до цієї групи, групових цінностей і рольових нормативів; по-друге, **самоототожнення суб'єкта з групою** – прийняття задалегідних цінностей і рольових моделей. Поняття «ідентичність» як особистісний конструкт є близьким до поняття Я (Его), однак не тотожне йому. На наш погляд, беззастережне самоототожнення суб'єкта з групою є патологічним проявом. Проте чітко розмежувати ідентичність особистості (наприклад, «я – українець», «я – християнин» тощо) і власне Я – вкрай складне завдання, якщо це взагалі можливо.

Група, з якою самоідентифікує себе суб'єкт, звісно, може бути уявною або ж об'єктивно наявною. Однак питання про об'єктивність самоідентифікації й об'єктивність існування групи, з якою ідентифікує себе суб'єкт, є некоректним у рамках постструктуралізму. Самоідентифікація – це акт вільного вибору. Іноді процес самоідентифікації й артикуляції суб'єктом власної ідентичності може набувати комічних форм. Згадаймо, наприклад, п'єсу Ж.Б. Мольєра «Міщанин у шляхетстві». Поготів в естетиці акт хибної ідентифікації є одним із класичних прийомів створення комічного ефекту. Проте мольєрівська п'єса – барочний твір. Натомість поняття «ідентичність» є феноменом постмодерну. Відповідно, у рамках культури постмодерну самоідентифікація суб'єкта жодним чином не може бути обмеженою. Якщо суб'єкт вважає себе кимось, то він ним і є. Якщо суб'єкт артикулює свою ідентичність, то ця самоідентифікація має бути толерантно прийнята. Це максими нашої постмодерної культури.

Проте з позицій того-таки постструктуралізму до снаги поставити й таке питання: чому суб'єкт вдається до того чи того акта самоідентифікації?

Відповідь на це питання можна дати з точки зору психології. І в цьому випадку йтиметься про досвід соціалізації. З точки зору культурології чільним буде питання про статус соціальних структур, до яких включається суб'єкт, переймаючи цінності та соціальні практики. З погляду ж політології головним є питання про зв'язок соціальних структур і владних відносин: чому існує певна соціальна структура, чому існує та чи та соціальна група, як співвідносяться соціальні структури та групи з розподілом влади? Це найважливіші політологічні питання.

Відзначимо також, що в цьому контексті для всіх соціальних наук важливим є й питання дискурсу. Звідки суб'єкт взагалі знає про існування певної соціальної групи, з якою себе ідентифікує? Звідки він знає про існування соціальних практик, до яких долучається? І відповідь на ці питання одна – дискурс. Проте дискурс виконує легітимізаційну функцію: він існує з певної причини. Відповідно, й самоідентифікація, яка завжди опосередкована дискурсом, пов'язана з владними відносинами.

Наразі потрібно наголосити, що самоідентифікація є і психологічним, і культурним, і політичним феноменом. І специфіка постмодерної культури полягає в тому, що цей феномен є достеменним конструктом, тобто він може бути довільно створеним або довільно знівельованим. Проте необхідно зауважити, що ідентичність – довільний конструкт. Та чи можливе таке твердження за рамками постмодерної культури? Звісно, ні. Для Ж.-Б. Мольєра міщанин – це міщанин; для Р. Кіплінга Схід – це Схід. І будь-які гібриди неприйнятні. У Ж.Б. Мольєра вони постають комічно, у Р. Кіплінга – трагічно. Модерна культура чітко розмежовує соціальні структури, відкидаючи можливість виникнення гібридів. Проте геть іншу ситуацію ми спостерігаємо в постмодерній культурі. Звісно, тенденція до стирання соціальних меж започатковується саме модерном. Однак тільки постмодерн, змістивши культурні конфлікти в переважно комічну площину, остаточно легітимую-

вав можливість виникнення (тобто конструювання) культурних гібридів. Зрештою йдеться про зняття будь-яких меж як таких, а отже, і про відкидання будь-яких критеріїв загалом.

Звернімо увагу й на такий аспект. Що ми маємо на увазі, коли кажемо про самоідентифікацію суб'єкта? Звісно, його самоусвідомлення за посередництва соціальних нормативів. Однак можемо ми говорити, чи коректно говорити про самоусвідомлення (Я-суб'єкта), якщо соціалізація зводиться лише до інтеріоризації дискурсивно представлених наративів? Якщо ідентичність – це наратив, якщо самоідентифікація – це засвоєння наративів, то й соціалізація – це гра, а всі соціальні структури – естетичні феномени, оскільки існують лише завдяки естетичній принадності.

Поставлені питання стосуються самої суті нашої постмодерної культури. Звісно, вони не можуть бути докладно розглянуті в рамках короткої статті. Отже, звернімося до одного з аспектів проблеми – становлення соціальної ідентичності. Використане в попередньому реченні поняття «становлення» до снаги замінити поняттям «конструювання», зміщуючи проблематику в суто постструктуралістську площину. Однак, як здається, це було б недоречно, адже конфліктний вимір самоідентифікаційних процесів ще не знівельований у нашій культурі. Ми ж і досі оперуємо поняттям «свідомість» (Я, Его), не розглядаємо етику як суто естетичне уявлення. Отже, усвідомлюючи хиткість сучасної культури, увесь її межовий характер, спробуймо розглянути самоідентифікаційний процес як становлення, виокремлюючи його конфліктні складники.

Не завжди можна провести чітку межу між ірраціональним і раціональним судженнями. Уже згідно із З. Фройдом сама суть раціоналізації як форми психологічного захисту полягає в раціональному оформленні певної установки, яка фактично є ірраціональною. Висловлювання суб'єкта, який удається до раціоналізації, цілком логічні, вони несуперечливо відображають (гадані чи дійсні) причинно-наслідкові зв'язки. Так само послідовні та доцільні його дії. Відповідно, дослідження самої лише мови та дій не дають нам цілісного уявлення про свідомість суб'єкта. Важливим предметом дослідження є також мотивація, потрактована в найширшому сенсі. Це, зокрема, властивий суб'єкту образ його Я в часовому вимірі (темпоральне Я). Адже саме уявлення про Я і є найсильнішим мотиватором.

І тут мають значення такі аспекти образу Я: 1) образ Я-колись – чисте пригадування ситуацій і відносин; 2) образ Я-початкове – міфологічне уявлення про покликання (долю, певну місію чи завдання); 3) образ Я-нині – оцінювання ситуацій і відносин; 4) образ Я-очікуване – прогнозування ситуацій і відносин за умови, що наявні чинники залишаться актуальними; 5) образ Я-належне –

уявлення про ситуації та відносини, які оформляться, у разі реалізації уявлення про покликання, тобто якщо здійсниться міф. Цілком зрозуміло, що всі ці образи мають рефлексивний характер. Усі вони являють собою лише рефлексивні конструкти.

Удаючись до екзистенціальної термінології, слушно сказати, що рефлексія завше відбувається «тут і нині». Саме в певному місці й у певний час Я осягає себе як Я-нині та як певне Я-ідеальне, вміщене в просторово-часову та соціальну ситуацію. Звернувшись до теорії І. Ялома, необхідно уточнити цю рефлексію, використавши чотири виокремлені ним так звані «екзистенційні даності»: смерть, свобода, ізоляція, безглуздя [1, с. 12–13]. Розвиваючи міркування І. Ялома, слушно відзначити, що ці даності мають як позитивний, так і негативний виміри; вони є опозиціями (смерть – життя, «зовнішня структура» – свобода, ізоляція – емпатія, безглуздя – сенс). Екзистенціальна рефлексія розгортається шляхом усвідомлення особистістю присутності в її житті цих даностей або радше – зіткнення із цими даностями. Наслідком такої рефлексії є, використовуючи вислів І. Ялома, «винесення за дужки» вслякого соціального шуму – життя, що являє собою ізоляцію в структурах, які насправді геть позбавлені сенсу, й усе призначення яких полягає у витісненні очевидності смерті, очевидності браку свободи, очевидності ізоляції в спілкуванні, очевидності цілковитого нонсенсу ситуації, зрештою, якщо не нонсенсу життя загалом, то принаймні безглуздості наявного способу життя.

В основі теорії І. Ялома лежить учення З. Фрейда, згідно з яким розвиток особистості є наслідком об'єктивного внутрішнього конфлікту між Ід і Супер-Его; полем зіткнення Ід і Супер-Его є Его. У пізній теорії З. Фрейда на перший план виступають інші конфліктні інстанції – Ерос і Танатос (інстинкт життя й інстинкт смерті). У літературі вчення З. Фрейда про інстинкт смерті трактується як друга теорія, яка майже заміщує теорію першу – лібідозну. Однак ми вважаємо, що таке протиставлення двох теорій З. Фрейда є помилковим. Насамперед вводить в оману саме поняття «інстинкт смерті», яке є занадто біологічно забарвленим. Однак фактично інстинкт життя й інстинкт смерті мають не біологічну, а екзистенційну природу. При цьому екзистенцію неможливо звести ні до людської тілесності (як це можна зробити з лібідом), ні до соціокультурного середовища, яке є джерелом норми для Супер-Его. Удаючись до класичної термінології, можна сказати, що тілесність і соціокультурне середовище «зняті» в екзистенції, вони вже не з'являються в чистому вигляді й не впливають на людську свідомість як окремо взяті чинники. Ерос і Танатос – це по суті життя для людини та смерть для людини, чіткі очевид-

ності, які вже не піддаються жодним витісненням. Зустріч з Еросом і Танатосом – це ситуація, коли Ід і Супер-Его, ніби відходять на задній план, і свідомість починає керуватися геть іншими очевидностями. Проте виникає такі питання. Який зміст діалогу з Танатосом? Де словник тих слів і фразеологізмів, за посередництва якого ведеться цей діалог? І чи потрібен словник для цього діалогу? Я схиляюся до думки, що словник усе ж потрібен. Думаю, що культура – насамперед міфологія та релігія, імпліцитно присутня в діалозі з Танатосом.

С. Жижек слушно відзначає, що Танатос є не прагненням смерті. Наприклад, у буддійському сенсі це жага звільнення, розчинення, забуття задля визволення від страждань, які спричиняються життям. Насправді Танатос фактично є діалогом зі смертю, усвідомленням смерті як очевидності, яка лише й відтіняє сенс життя й сенс існування особистості. У цьому контексті можна бачити, що поняття Танатос З. Фрейда має очевидні екзистенціальні конотації. Як відзначає сам І. Ялом, він використовує структуру фрейдової схеми, тільки надаючи їй іншого змістового наповнення. По суті І. Ялом розщеплює Танатос на чотири згадані складники: смерть, свобода, ізоляція, безглуздя. Зіткнення із цими «чотирма вершиками» Танатосу, діалог із ними і є способом переоцінювання Еросу. Це не означає, що даність смерті має витіснитися задля звернення до всіх принад життя (Еросу). Ні, сенс якраз полягає у геть протилежному. Ерос як такий (за умови витіснення Танатосу) спричиняє торжество принципу задоволення. Ялом активно використовує зазначене поняття З. Фрейда («принцип задоволення»), позначаючи ним, так само як і З. Фрейд, падіння в соціальну інфантильність, а отже, перебування особистості в комунікативному шумовинні. Фактично витіснення очевидності смерті є смертю за життя.

Таким чином, запропоноване поняття «Я-нині» слід конкретизувати як акт екзистенціальної рефлексії – діалогу з Танатосом. Відтак розберімо структурні зв'язки між Я-тепер й іншими рефлексивними конструктами. Однак спершу акцентуймо увагу на тому, що рефлексія – це спорадична діяльність. Рефлексія актуалізується тільки в проблемній ситуації, коли суб'єкт вимушений удатися до перевірки адекватності власного розуміння предмета діяльності, методів і власних навиків. У разі, якщо суб'єкт не зіштовхується з проблемною ситуацією, потреби в рефлексії як такої у нього не виникає. У ситуації, коли усталені навиків діяльності приносять (хоча б частково) очікуваний результат, суб'єкт немає потреби в рефлексії. Отже, передумовою рефлексії, зокрема й рефлексії екзистенціальної, є проблемна ситуація. Саме такою ситуацією і є зіткнення зі смертю або руйнування зовнішніх форм (організаційних, символічних, статусних), що й змушує суб'єкта переживати весь негативний вимір

свободи. У соціально-політичному плані такими проблемними ситуаціями постають війни, революції, економічні кризи тощо, тобто умови, коли всі усталені уявлення та практики виявляються абсолютно непродуктивними. Тому не дивно, що в кризові періоди активізуються філософські, релігійні та суспільно-політичні пошуки, тобто пошуки нових сенсів і практик. Відповідно, актуальним стає не лише питання предметної рефлексії, наприклад розуміння сутності політичних чи економічних процесів, а й рефлексії особистісної – розуміння сутності власного Я, розуміння того, що являє собою певне суспільство, які його витоки та яке його майбутнє. Поняття «ідентичність», яким так активно оперує політологія, є нічим іншим як конструктом, що виробляється саме завдяки колективній рефлексії екзистенційного сенсу буття й темпорального виміру суспільства.

Отже, в екзистенціальній рефлексії на перший план виходить рефлексія Я (рефлексія ідентичності). У предметному відношенні вона реалізується так: 1) як рефлексія уявленої ситуації – події, причинно-наслідкові зв'язки, чинники, мотиви та цілі провідних суб'єктів діяльності; 2) рефлексія взаємозв'язків уявленого Я-нині в уявній ситуації, тобто Я-нині та процеси, суб'єкти, тенденції, наслідки; 3) як рефлексія майбутнього – можливості реалізувати актуальні завдання (ближні цілі) й екзистенційні цілі (дальні цілі), тобто ймовірності та здатності втілити актуальний образ майбутнього Я. Лише здійснивши три виокремлені рефлексивні кроки й отримавши негативні відповіді, можна констатувати, що ситуація несприятлива, взаємозв'язки ненадійні, перспективи невтішні, а отже, надії марні. Фактично, сформулювавши для себе проблемну ситуацію, суб'єкт входить до екзистенціальної царини «тут і нині», тобто усвідомлює необхідність негайної та радикальної зміни способу буття. Саме в цей момент, поставивши себе перед необхідністю зміни способу буття, суб'єкт вимушений поставити й такі питання: як саме потрібно змінити спосіб буття, як саме необхідно діяти натомість, які саме мають бути пріоритети (завдання, цілі, способи). Тобто що є важливим у досвіді та наявних засобах, а що зайвим («шумом», відповідно до метафори І. Ялома).

Відповісти на ці питання неможливо, якщо не включити до поля рефлексії темпоральні уявлення про Я (виокремлені категорії): Я-колись, Я-початкове, Я-очікуване, Я-належне. Звісно, прописана послідовність рефлексивних кроків є схематичною. Суб'єкт ніколи не зіштовхнеться з проблемною ситуацією та не ввійде в царину екзистенціальної приреченості «тут і нині», якщо він підспудно не матиме образного уявлення в категоріях «Я-початкове» та «Я-належне». Це уявлення завжди присутнє, однак воно не завше акту-

алізоване. І лише в акті екзистенціальної рефлексії ці категорії набувають образного оформлення. Як відбувається це образне оформлення? Безперечно, основою є переживання. І тут варто наголосити, що це переживання втрати, переживання очевидної загрози, біль, який охоплює Я від усвідомлення загибелі самої суті власного існування.

Екзистенціальна психологія велику увагу приділяє поняттю «сенси» (В. Франкл, Е. Фромм). Однак наразі з огляду на попередні міркування варто зауважити, що поняття «сенси» є вельми розмитим і не уловлює самої суті екзистенціального переживання, оскільки людина цілком спроможна наповнювати сенсом і дослухання до «шуму». Так, звісно, вона й робить. «Шум» стає сенсом, точніше те, що є шумом за суттю, набуває імен за посередництва високих етичних понять: дружба, доброзичливість, любов, турбота. Уявляється, що цей процес відбувається шляхом використання високих естетичних образів – стандартів і рольових моделей, вироблених мистецтвом і культурою загалом. Натомість в акті екзистенційної рефлексії в момент переживання загибелі Я відбувається перейменування оточуючого, присвоєння йому нових, насичених сенсом імен (наприклад, «турбота» може набути ім'я «залежність» тощо). Відбувається також образне переформатування: установлені стосунки та відносити починають уявлятися за іншими, негативного конотованими образними взірцями, запозиченими, звісно, з того-таки репертуару стандартів і рольових моделей культури. Коли В. Франкл і Е. Фромм пишуть про значущість сенсу, то фактично вони мають на увазі не будь-який сенси, а сенси екзистенціальний, пов'язаний з уявленням особи про сенси її буття, пов'язаний з образним уявленням особи самої себе, тобто уявленням себе в темпоральному вимірі.

Таким чином, переживши зустріч із Танатосом, фактично переживши смерть власного ідеального Я, суб'єкт вдається до воскресіння Я: він повертає до життя Я-початкове та Я-належне, актуалізуючи їх для Я-нині; надає Я-початковому та Я-належному смислового навантаження, формулюючи цілі та завдання; надає їм й образного існування, створюючи ідеалізовані картини становлення та розвитку. У цьому перебігові визначальну роль відіграють, звісно, образні конструкти, оскільки вони залежать лише від сили уяви. При цьому наголосимо, що вибудова образних конструктів «Я-початкове» та «Я-належне» відбувається за естетичними принципами – достеменними правилами драматургії (з актом кінцевого катарсису): добро перемагає зло, якщо не фактично, то принаймні символічно. Відтак в акті екзистенціальної рефлексії відсікається Я-колишнє і Я-ймовірне, а натомість актуалізується Я-початкове та Я-належне. Перша темпоральна пара заперечується як хибна, як така, що веде до загибелі Я-ідеального, оскільки є зумов-

леною несвободою (обставинами, примусом, особистісною слабкістю тощо), а друга темпоральна пара актуалізується як форма автентичної реалізації Я-ідеального. І тут можна бачити сув'язність цієї темпоральної пари з поняттям «самоактуалізація», усталеним в екзистенціальній психотерапії.

Підсумовуючи, слід зазначити, що саме така послідовність кроків і структурна конфігурація рефлексії використовується під час ідеологічного конструювання часової вертикалі: минуле, сучасне, майбутнє. Кажучи точніше, ідеологія розщеплює минуле на хибне минуле (зумовлене залежністю народу чи держави від певних обставин) і початкове минуле (своєрідний метафізичний задум про певний народ або державу). Аналогічним чином розщеплюється й майбутнє – те, що буде з народом і державою, якщо стан хибного буття збережеться, і те, що має бути, відповідно до метафізичного задуму. У контексті такого розщеплення здійснюється й поділ учасників політичного життя: виробляється політичний дискурс, у якому певні особи та соціальні групи набувають відповідних найменувань й образних потрактувань, які вказують на їхнє відношення до образів минулого та майбутнього, а також їхню роль у сучасному політичному процесі.

Те, що являється нам у вигляді російської ідеології (розлогого, масованого за подачею та строкатого дискурсу), насправді зводиться до простої рефлексивної схеми, в основі якої лежить рефлексія темпоральних образів Я. Наразі варто тільки відзначити, що створені в процесі рефлексії конструкти неодмінно постають у метафоричній формі, а це й дає підстави казати про російські ідеологічні метафори. Водночас зауважимо, що сама метафора, наприклад найпоширеніша та найвідоміша «Москва – Третій Рим», має декілька міфологічних шарів: 1) буквальний – чиста розповідь (горизонтальний рух мислення та свідомості); 2) символічний – перехід від імен до знаків, від взаємин до відносин, від сюжету до структури, зрештою, до чистої символіки (висхідний рух); 3) раціоналістичний – перехід від символіки до сфери праксеології, тобто якщо Москва – Третій Рим, то із цього випливають наказові судження політичного та культурного характеру (низхідний рух); 4) етичний – перехід від знання до судження про обов'язок і переживання цього обов'язку (висхідний рух, який має тенденцію до підйому всіх актуальних практик на новий праксеологічний рівень і набуття нової, але вищої, горизонтальності мислення та свідомості). Це є міфологічна структура будь-якої метафори, зокрема й метафори політичної. Зазначимо також, що, по-перше, єднання всіх цих чотирьох конструктів досягається за допомогою естетичних засобів; по-друге, тільки завдяки естетичній формі метафора та її міфологічна структура є доступною людській свідомості: грю-

кайте і вам відчинять. Наразі «грюкайте» означає створюйте метафори.

Міркування російських істориків, політологів і публіцистів здаються очевидною маячнею. Проте очевидним є й те, що їхня «маячня» є квінтесенцією сучасної російської ідентичності та світогляду, який по-своєму є цілісним, органічним і самодостатнім. А вся річ у тому, що, уявивши своє Я-начальне за посередництва міфів про велич Росії та її історичну місію нести гармонію всьому світові, Росія оцінила свою сучасність – Я-нині – як результат насилля (змова ворогів Росії, ворогів слов'янства та православ'я). Відповідно, у російській свідомості відбувся квазіекзистенціальний переворот: російська свідомість витіснила власну відповідальність за російський спосіб життя й перебрала її на інших. Будь-яка особистість (будь-який народ) прагне поділяти позитивне уявлення про себе (інакше неминучим є акт самогубства). Коли ж очевидні факти не дають підстав для такого позитивного уявлення, то факти або витісняються, або заперечуються, або ж відповідальність покладається на інших суб'єктів. Тобто відбувається психологічний захист (З. Фройд виокремлює вісім форм психологічного захисту). Наразі, аналізуючи

особливості російської політичної свідомості, ми маємо всі підстави казати про домінування такої форми психологічного захисту, як «проекція».

Конструюючи своє Я-належне, Росія діє за логікою: етичний обов'язок Росії перед власним Я-начальним – реалізувати величний задум про Росію, а для цього потрібно здолати всіх ворогів, зокрема англосаксонський світ, крім того, повернути на шлях істинний і частину російського народу – українців і білорусів, які впали в пільму омани, поділяючи хибні уявлення про власну відокремленість від єдиного російського народу (зазначені «хибні уявлення» – це також наслідок цілеспрямованої омани; як ми пам'ятаємо з текстів О. Солженіцина, справа рук австрійського генштабу). З психологічного погляду така логіка – це очевидний прояв невротизму. Річ лише в тім, що невротичні відхилення – це завше невід'ємна частина особистості, наразі російської ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; пер. с англ. Т. Драбкиной. – М. : Класс, 2004. – 576 с.